

КОНЦЕПТУАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНОСТІ, ПРАВА І БЕЗПЕКИ

О.А. ГАВРИЛЕНКО

канд. іст. наук, доц.

Национальный университет внутренних дел

УДК “-0/+04”341:303.446.4(477.7)

ДОСЛІДЖЕННЯ ЛАПІДАРНИХ ПАМ'ЯТОК МІЖНАРОДНОГО ПРАВА АНТИЧНИХ ДЕРЖАВ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я У ВІТЧИЗНЯНІЙ ТА ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Здійснений аналіз нарративних джерел та лапідарних пам'яток права античних держав Північного Причорномор'я періоду другої половини I тис. до н.е. - перших сторіч нашої ери дозволив виявити спільні риси права північнопричорноморських держав та права грецьких метрополій.

Вітчизняна та зарубіжна юридична література до цього часу містить суттєві лакуни у висвітленні правових систем рабовласницьких міст-держав, що розташовувалися в Північному Причорномор'ї близько двох тисяч років тому, тогочасного міжнародного права в той час, як ці питання вбачаються одними з фундаментальних з точки зору розуміння процесу творення підмурку нинішньої правової системи нашої держави. Вже з першого тисячоліття до н.е. землі теперішньої України не вважалися варварськими, а народи, які населяли їх, не були дикими та нецивілізованими. Про це свідчать як нарративні джерела, зокрема, праці стародавніх авторів (Геродота, Діона Хрисостома, Страбона), що зберегли згадки про громадське життя населення Північного Причорномор'я, так і низка інших доказів високого рівня їхньої матеріальної та духовної, зокрема, правової культури.

Важливе значення для аналізу питань розвитку права причорноморських полісів, норм міжнародного права, які ними використовувалися, має дослідження виявлених археологами епіграфічних написів юридичного змісту, що становлять неабияку цінність для історико-правової науки, оскільки вони є найоб'єктивнішими з усіх нині доступних джерел. Ще на початку ХХ сторіччя один із патріархів вітчизняної історичної науки новітнього часу В. Бузескул підкреслював, що написи “чужі тій суб'єктивності, яка відрізняє твори істориків. Переважно вони більшою або меншою мірою сучасні події, якої стосуються, і дійшли до нас безпосередньо, не перекручуючись численними переписчиками” [1, с.14].

Саме віднайдені під час розкопок міст-держав епіграфічні написи нині дають змогу споглядати та піддати науковому аналізу автентичні тексти юридичного змісту: закони, декрети, постанови, присяги, угоди, де знайшли відображення суттєві риси права VII ст. до н.е. – III ст. н.е. Значна кількість цих пам'яток була опублікована в історичній літературі протягом останнього сторіччя, але переважна їх більшість досі так і не знайшла відповідного опрацювання в історико-правових дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних вчених-юристів, які тривалий час вважали їх не вартими уваги. Але, як справедливо зазначав французький археолог Ж. Соваже: “Немає банальних написів, є лише банальний спосіб поводження з ними” [2, с.31; 3, с.18].

У працях В.В. Латишева, О.І. Леві, Ю.Г. Виноградова, В.В. Кадеева, С.Ю. Саприкіна, Е.І. Соломонік та ін. наведено значну кількість прикладів використання лапідарних написів [4, с.46] з метою аналізу соціальної структури, правового статусу окремих категорій населення [5-11]. Це переконливо доводить принципову можливість виявлення й суттєвих рис державного, цивільного, адміністративного, шлюбно-сімейного, кримінального права полісів, а також системи норм міжнародного права, поширених у Північному Причорномор'ї на межі нової ери. Звичайно, через брак нарративних та епіграфічних джерел таке дослідження буде неповним, але прагнення заповнити існуючі лакуни в історико-правовому пізнанні спонукає дослідників до наполегливої роботи в цьому напрямку.

Значний інтерес викликає система норм міжнародного права кінця I тис. до н.е. – початку I тис. н.е. Відомий вчений українського походження (син адвоката, депутата угорського сейму Емануїла Грабаря, онук визначного закарпатського політичного діяча, правника Адольфа Добрянського) [12, с.554-555], фахівець у галузі міжнародного права В.Е. Грабар справедливо зазначав, що вже з часів сивої давнини скрізь, де люди проживали окремими громадами у більш або менш близькому сусідстві, між цими громадами підтримувалися різноманітні відносини, з яких поступово складалася система правил, які мали зовнішньообов'язкове юридичне значення [5, с.378]. Це й були норми міжнародного права.

З-поміж джерел міжнародного права кінця I тис. до н.е. одне з найвизначніших місць посідають угоди між окремими державами Північного Причорномор'я. У працях видатного російського історика та філолога академіка С.О. Жебелева [13, с.427-435] досить ґрунтовно опрацьовано проблему політичних умов підписання мілето-ольвійського договору, прийнятого невдовзі після 331 р. до н.е., року облоги Ольвії полководцем Олександра Македонського Зопіріоном.

Ймовірно, що угода підтверджувала та розширяла положення іншого договору, підписаного раніше. Відповідно до його статей мілетяни та ольвіополіти на території обох полісів порівнювалися у громадянських правах "...Мілетяни користуються ателіями на тих же засадах, як вони користувалися раніше... Точно так же й ольвіополіти повинні у Мілеті користуватися таким же чином тими правами, які мілетяни мають у місті Ольвії". Громадяни полісів згідно з договором навіть мали можливість займати пости у державній адміністрації. "...Якщо ж мілетянин бажає обіймати (в Ольвії) державні посади, йому належить звернутися до ради; коли він буде зареєстрований, він може обіймати ці посади і (тоді) повинен, як і інші (ольвійські) громадяни сплачувати податі та ін." Права громадян обох полісів мали захищатися у судовому порядку незалежно від місяця розгляду справи. "Якщо у мілетянина буде тяжба в Ольвії, він повинен мати доступ до суду, і його справа повинна розбиратися у п'ятиденний термін у тому ж відділенні суду, якому підлягають справи між громадянами" [13, с.427-428].

Питання про ініціатора підписання угоди досі залишається відкритим. С.О. Жебелев припускає, що за загальним духом його редакції та на підставі аналізу перебігу політичних подій 30-х років IV ст. до н.е. можна дійти висновку про первинність ініціативи з боку Мілету. Зважаючи на факт укладення з ініціативи останнього подібних угод з іншими своїми колоніями – Кізіком, Сардами, Філадельміями – з таким висновком можна беззастережно погодитися, тим більше, що за змістом мілето-ольвійський договір майже аналогічний іншим. Так, в угоді з Кізіком зазначається: "... Обидва міста мають бути дружніми на вічні часи, згідно з батьківськими настановами (κατά τὰ πατέρα), кізікенцю бути в Мілеті мілетянином, мілетянину в Кізіці – кізікенцем, як [вони й раніше були]". Отже, за поширеною у той час традицією мілето-ольвійський договір, як і інші подібні, являв со-

бою договір про ісополітію (ἰσπολιτεία)¹ і виступав як важливе джерело міжнародного права першої половини IV ст. до н.е.

Ще на початку XX ст. відомий археолог, дослідник Херсонесу В.В. Латишев вперше виявив та опублікував текст іншої цінної пам'ятки міжнародного права – договору про дружбу та взаємну допомогу між Херсонесом та понтійським царем Фарнаком [14, № 402; 15, с.658-659]. Документ датований 179 р. до н.е. Досягнута угода була спрямована проти скіфів: Фарнак², який прагнув виставити себе захисником "еллінських" міст від оточуючого "варварського" населення, зобов'язувався надати Херсонесу військову допомогу в разі нападу на місто або підвладну йому територію [16, с.406]. В договорі сторони поклали на себе взаємні зобов'язання "не піднімати зброї" одна проти одної, в міру сил зберігати основи суспільного ладу та "не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу..." обох країн [10, с.47-48]. Угода свідчить про повноправний статус херсонеського полісу на міжнародній арені, висвітлює деякі особливості його входження до європейського і взагалі міжнародного співтовариства, дозволяє краще зрозуміти значення міст-держав Північного Причорномор'я у світовій історії.

Для Херсонесу договір мав велику користь. Наскільки можна скласти уявлення зважаючи на обмеженість джерел, протягом кількох десятиріч (до кінця II ст. до н.е.) місто не зазнавало значних утисків з боку воєнничих сусідів. Однак, вже в 110-109 рр. території Херсонесу на узбережжі Кримського півострова – Керкінітида, Прекрасна Гавань – опинилися під владою скіфів [16, с.406].

Важливою складовою тогочасної системи міжнародно-правових норм були такі, що регулювали міжнародно-правовий статус іноземців, тобто права та обов'язки, що мають іноземні громадяни у певній державі відповідно до її законодавства та міжнародних зобов'язань [17, с.127].

Зокрема, у працях вітчизняних та зарубіжних вчених-археологів досліджено низку проксенічних декретів, значна кількість яких була виявлена під час розкопок Ольвії, Херсонесу, Пантікалею та інших полісів Північного Причорномор'я, починаючи вже з другої половини XIX ст. [18; 19, с.35-77]. ґрунтовному аналізу, насамперед, піддано фрагменти мармурових плит з написами про надання іноземцям, що мешкали в Херсонесі та Ольвії, права проксенії.

Інститут проксенії (προξενία) виник у Греції в епоху її розквіту і до кінця існування античного суспільства залишався одним з найважливіших в міжнародному праві, хоча з плином часу й зазнав суттєвих змін. Спочатку про-

¹ Ісополітія – рівність прав громадян (Див. стор.636: Вейсман А.Д. Греческо-русский словарь /Репринт 5-го издания (СПб., 1899). –М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шигалина, 1991. –1370 с.).

² Фарнак (Pharnaces I) – цар Понтійського царства, дід Мітрідата Великого. Посів престол у 184 р. до н.е. Завоював у 183 р. місто Синопу, потім вів воєнні дії проти союзних з Римом царів – Евмена Пергамського, Аріарафа Каппадокійського та Пруссія Віфінського, однак зазнав невдачі й позбувся всіх завоювань. Заснував місто Фарнакію. Помер в 157 р. до н.е.

ксенія полягала в тому, що громадянин держави добровільно зобов'язувався надавати у своєму домі притулок та захист іноземцям (переважно послам та купцям), які приїздили до його країни. Цю проксенію, здійснювану громадянами однієї держави стосовно громадян іншої, самі держави добровільно визнавали і навіть урочисто покладали на своїх громадян [20, с.27]. У найбільш ранній період держава могла мати в іншій державі лише одного проксена. З часом кількість їх зростає.

Проксен (προξενος) вступав у близькі відносини з тією державою, яка ввірила йому своїх громадян. Вона ставала для проксена начебто другою батьківщиною. Право це могло передаватися у спадок. Так, одним з херсонеських проксенічних декретів, наділяючи особу громадянством проксенії, поліс водночас надавав "...право в'їзду та виїзду у мирний та військовий час без конфіскації та договору, йому самому, і нащадкам, і майну його, та участь у державі у всьому, в чому беруть участь херсонесити..." [11, с.45]. Іноді держави (напр., Херсонес) самі відсилали своїх громадян проксенами до інших країн і особа, що мала такий статус, наприклад, в Афінах, одержувала майже повне громадянство.

Поступово на зміну угодам держави з приватними особами приходять більш зручні та досконалі юридичні форми – договори про взаємну допомогу, дружбу й торгівлю між державами [21, с.79; 11, с.45]. Але й у цьому випадку йшлося, насамперед, про приватні правовідносини, рівноправне та справедливе вирішення справ на підставі угод. Така проксенія часто народжувалася з торговельних угод – сѳмбул (σφμβολα), укладених між окремими полісами або з метрополією. Вони зазвичай містили норми для розв'язання питань, які потенційно могли викликати цивільно-правові суперечки.

В силу проксенії іноземні громадяни користувалися різноманітними привілеями. Серед таких найчастіше зустрічалися: епігамія (ἐπιγαμία) – право брати шлюб із громадянкою. Це право надавалося негромадянам на ознаку особливої прихильності; енктісіс (ἐγκτήσις) – право набувати у власність землю та іншу нерухомість. Це право наближало іноземця до громадянина; ателія (ἀτελεία) – звільнення проксена, так же, як і громадян полісу, від усіх прямих податків та мита [20, с.28]; тімухіон (τιμωχίον) – право обіймати громадські (державні) посади. Особа, якій надавалося таке право, іменувалася "ентелес" (ἐντελής). Зміст цього права досить повно висвітлено Ю.Г. Виноградовим, який для його ілюстрації використав відповідну клаузулу договору між Ольвією та її материнським містом Мілетом: "Якщо він [мілетянин] побажає брати участь у відправленні посад (τιμωχίον), то нехай увійде до Ради і, будучи занесений до списків, візьме участь і стане ἐντελής так само, як і інші громадяни [тобто ольвіополіти]" [3, с.157].

Інколи проксенам надавалися також проєдрія (προεδρία) – надзвичайно почесне право займати почесні місця, часом навіть головувати у народних зборах, а також "промантіан" (προμαντιαν) – право першому запитувати оракула [20, с.28]. Усі ці права проксен міг реалізувати лише під час перебування на території держави, яка надала йому таке право.

Не завжди відносини проксенії носили взаємний ха-

рактер, але, зазвичай, міста-держави Північного Причорномор'я, одержавши це право від грецької метрополії, з свого боку надавали її громадянам такого ж статусу.

Проксенічні декрети викарбовувалися на кам'яних плитах, встановлених у центральній частині полісу – агорі, та укладалися з дотриманням певних формальних вимог. Вони складалися з трьох частин. По-перше – вступної, де обов'язково називалося ім'я проксена та його походження (етнікон). По-друге – констатуючої частини з переліком заслуг особи, якій надавалося право проксенії. Ця частина, як правило, завершувалася формулою "χαθάρων ἔμμεν ἀναλόγως ἐταίρεισθα" ("належить відповідно похвалити"). По-третє – постановлюючої частини. У ній йшлося власне про надання такого права та його зміст. Юридична практика застосування норм, пов'язаних із проксенією, свідчила про поступову еволюцію міжнародного права, яке на межі нашої ери вже набуло досить розвинених форм.

У літературі описано значну кількість віднайдених під час розкопок на території міст-держав Північного Причорномор'я викарбованих на камені проксенічних декретів. Ще наприкінці XIX ст. В.В. Латишев у своїх працях наводив чимало таких прикладів. Серед них – ольвійські декрети Херігену Месемврійському та двом іншим особам кінця V – початку IV ст. до н.е. [14, №№ 14, 15], Навтиму Каллатійцю та Елланіку Родійцю більш пізнього періоду [18, с.219; 14, №№ 91, 97] тощо. Протягом останніх десятиріч коло описаних у науковій літературі подібних джерел завдяки зусиллям Ю.Г. Виноградова, О.І. Леві, С.Ю. Саприкіна, Е.І. Соломонік та ін. було значно розширено [3, 8-10].

Отже, підсумовуючи вищенаведені факти, можемо дійти висновку, що сучасна історико-правова наука має в своєму розпорядженні достатньо широке коло опублікованих джерел, які дозволяють реконструювати, бодай частково, суттєві елементи системи міжнародного права, поширеного у полісах Північного Причорномор'я другої половини I тис. до н.е. – початку I тис. н.е. Науковий доробок археологічної науки не повинен ігноруватися вченими-юристами і може стати надзвичайно корисним для більш ґрунтовного опрацювання питань історії права України найдавнішого періоду. Не дарма московський професор І.А. Ісаєв навіть вважав за потрібне вичленити окрему допоміжну правничу дисципліну – юридичну археологію [22, с.2], завдяки якій можна було б суттєво розширити коло джерел для історико-юридичних досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бузескул В. Введение в историю Греции. –Петроград, 1915.
2. Robert L. Die Epigraphik der klassischen Welt. –Bonn, 1970.
3. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н.э.: Историко-эпиграфическое исследование. –М.: Наука, 1989. –281 с.
4. Гавриленко О.А. Злочини та покарання у праві античних держав Північного Причорномор'я // Право і безпека. –2002. –№ 1. –С.45-52.

5. Грабарь В.Э. Материалы к истории литературы международного права в России (1647-1917). –М.: Изд-во АН СССР, 1958. –491 с.
6. Кадеев В.И. Про державний лад Херсонеса в перших століттях н.е. // Укр. іст. журн. –1971. –№ 9. –С.24-31.
7. Латышев В.В. Эпиграфические этюды // Журн. Мин-ва народного просвещения. –1896. –Январь. –С.28-54.
8. Леви Е.И. Ольвия. Город эпохи эллинизма. –Л.: Наука, 1985. –152 с.
9. Сапрыкин С.Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический: Взаимоотношения метрополии и колонии в VI-I вв. до н.э. –М.: Наука, 1986. –248 с.
10. Соломоник Э.И. Каменная летопись Херсонеса. Греческие лапидарные надписи античного времени. –Симферополь: Таврия, 1990. –110 с.
11. Соломоник Э.И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лапидарные надписи. –К.: Наук. думка, 1973. –283 с.
12. Энциклопедія українознавства. Словникова частина. –Т.2. –Львів: НТШ, 1993. –С.405-800.
13. Жебелев С.А. Милет и Ольвия // Известия АН СССР. Отделение гуманитарных наук. –1929. –№ 6. –С.427-435.
14. Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini. –Vol. I. –Petropoli, 1916.
15. Гавриленко О.А. Понтийське царство // Юридична енциклопедія. –Т.4: Н-П. –К.: Вид-во “Юридична енциклопедія”, 2002. –С.658-659.
16. Кудрявцев О.В. Скифское царство в Крыму // Всемирная история: В 10-ти т. –Т.2. –М.: Политиздат, 1956. –С.405-408.
17. Гимченко Л.Д. Международное право. –Харьков: Ун-т внутр. дел, 1999. –926 с.
18. Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе и истории города Ольвии. –СПб., 1887.
19. Латышев В.В. Эпиграфические данные о государственном устройстве Херсонеса Таврического // Журн. Мин-ва народного просвещения. –1884. –Июнь. –С.35-77.
20. Переговский В. О началах международного права относительно иностранцев у народов древнего мира. –К., 1859. –48 с.
21. Ehrenberg V. Der Staat der Griechen. –Leipzig, 1961.
22. Исаев И.А. История государства и права России. –М.: Юрист, 2000. –767 с.

Надійшла до редколегії 25.11.2003

ГАВРИЛЕНКО А.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ЛАПИДАРНЫХ ПАМЯТНИКОВ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА АНТИЧНЫХ ГОСУДАРСТВ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Выполненный анализ нарративных источников и лапидарных памятников права античных государств Северного Причерноморья периода второй половины I тыс. до н.э. - первых веков нашей эры позволил обнаружить общие черты права северопричерноморских государств и права греческих метрополий.

***

GAVRILENKO A.A. RESEARCH OF LAPIDARY MONUMENTS OF INTERNATIONAL LAW OF THE ANTIQUE STATES OF NORTHERN BLACK SEA COASTLAND IN THE DOMESTIC AND FOREIGN HISTORIOGRAPHY

The executed analysis of narrative sources and lapidary monuments of the law of the antique states Northern Black Sea Coastland the period of second half of the first millennium AD through the first centuries of our era has allowed to find out the common features of the law Northern Black Sea Coastland the states and the right of the Greek mother countries.

Л.О. КОРЧЕВНА

канд. юрид. наук, доц

Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

УДК 340.111

КОНЦЕПЦІЯ ПРАВА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Досліджуються сутність, джерела, складові та значення сучасної концепції права.

Сьогодні у світі не існує цілком замкнених національних систем права - основу всіх розвинених устроїв складають універсальні, а не національні елементи, внаслідок

чого й основні правові поняття та практика їх втілення більш чи менш спільні в усіх сучасних правових системах. Одним із таких універсальних елементів є різнодже-